ӘОЖ 0320
DOI 10.56525/JDTC5842

XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫНЫҢ ОРТА АЗИЯ РЕСПУБЛИКАЛАРЫНАН ОТАНҒА ОРАЛУ ТАРИХЫНАН

Е.И. Стамшалов
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Казақстан
e-mail: kun2013@mail.ru

Аннотация. Кеңестік қоғамның жабық сипатына қарамастан, КСРО халқы ішкі көші-қонның жоғары деңгейімен сипатталды, кеңестік республикалар арасындағы шекаралар әкімшілік функцияны орындай отырып, ешқашан көші-қонға кедергі болған жоқ; XX ғасырдың 30-жылдарындағы Орта Азия республикаларынан қазақ босқындарының елге оралу мәселелерін зерттеу. КСРО-дағы көші-қон процесінің басқарылу дәрежесін анықтауға және кері көші-қонның негізгі себептерін анықтауға көмектеседі. Бұл мақала КСРО экономикасын жаңғырту кезеңінде қазақтардың Орта Азия республикаларына қоныс аударуы және олардың елге оралуы мәселесін шешудің әлеуметтік-экономикалық алғышарттарын талдауға бағытталған. Зерттеу кітапханалар мен мұрағаттардан алынған негізгі және қосалқы материалдарға сүйенеді. Қазақтардың Орта Азия Кеңестік республикаларынан елге оралу көші-қонының тарихын зерттеудің негізгі дереккөздері посткеңестік елдердің мұрағаттарынан табылған, көпшілігі әлі ғылыми айналымға енгізілмеген құжаттық дереккөздер болды. Мұнда босқындар мен оралмандар миграциясы мәселесі Кеңес өкіметі әзірлеген елдің әлеуметтік-экономикалық жүйесін жаңғырту бағдарламасының құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Күштеп ұжымдастыру көшпелі шаруашылықтарды отырықшы мемлекетке күштеп көшірумен қатар жүрді, ал малының едәуір бөлігінен айырылған көшпелілер Қазақстаннан тыс жерлерге қашып қалыпты көшу динамикасы бұзылды. Кеңестік кезеңдегі ішкі көші-қон процесі индустрияланатын экономикадағы жұмыс күшіне сұранысты қанағаттандыру үшін экономикалық және әкімшілік саясаттың ықпалымен жүргізілген халықтың ерікті де, мәжбүрлі де ауқымды қозғалысымен сипатталды.

Түйін сөздер: ұжымдастыру, босқын, мәжбүрлі көші-қон, ауа көшу, реэвакуация, кері көші-қон.

Кіріспе

Кеңес жүйесінің күйреуі XX ғасырдың ең маңызды оқиғаларының бірі болды. Бұл әлемнің саяси географиясын қайта құрып қана қоймай, сонымен қатар жаңадан тәуелсіз мемлекеттер мен бұрынғы империядан пайда болған автономиялық құрылымдар үшін, сондай-ақ тұтастай алғанда халықаралық қауымдастық үшін көптеген жаңа мүмкіндіктер мен қиындықтар туғызды. Бұл қайта жаңғырту процесінен посткеңестік кеңістік әлі де тұрақтала қойған жоқ, ал мемлекетаралық қатынастардағы шиеленіс сақталуда. Жаңадан тәуелсіз мемлекеттер ұлт құру, отарсыздандыру, экономикалық ыдырау және жаңа саяси және экономикалық жүйелерге көшу сияқты үлкен қиындықтарды жеңу үшін күресіп жатқандықтан, осы кең аймақтың әртүрлі бөліктеріндегі көптеген этникалық қақтығыстар мен халықтың кең ауқымды көші-қоны тұрақсыздықтың жалғасып жатқанын және одан әрі төңкерістер мен одан да үлкен дағдарыстардың қауіпті әлеуетін көрсетеді. Халықаралық сарапшылар мен саясаткерлер, сондай-ақ БАҚ посткеңестік елдердегі бұл халық қозғалысын тек КСРО-ның ыдырауы мен оның салдарынан туындаған мүлдем жаңа құбылыс ретінде қабылдай бастады. Дегенмен, этникалық шиеленістер мен халықтың кең ауқымды көші-қоны бұл аймақ үшін жаңалық емес. Кеңес қоғамының жабық сипатына қарамастан, КСРО халқы ішкі миграцияның жоғары деңгейін бастан кешірді. Кеңес республикалары арасындағы шекаралар тек әкімшілік функцияны атқарып, ешқашан көші-қонға кедергі болған емес.

Халықтың мобильділігі тіркеу жүйесімен реттелді, бұл айтарлықтай кедергі болмаса да, сол кезден бастап басқарылатын процеске айналды. 1930 жылдары Орталық Азия республикаларынан қазақ босқындарының оралуын зерттеу КСРО-дағы көші-қон процесінің басқарылу дәрежесін анықтауға және кері миграциясының негізгі себептерін анықтауға көмектеседі.

Көші-қон процестерінің түсініктемелерін нақтылап кетейік. Көші-қон (миграция) деп барлық әлеуметтік мәнді орын ауыстырулар, халықтың территориялық жылжуын айтады. Халықтың қолайлы көші-қоны экономикалық және әлеуметтік жылжудың міндетті шарты болып табылады.

Көші-қонды мәніне қарай төмендегіше бөлуге болады: иммиграция (елге тұрақты және уақытша тұруға келу), эмиграция (елден тұрақты қоныс аударып кетуі), сондай-ақ республика ішілік көші-қон. Біздің ерекше назар аударатынымыз иммиграция мен эмиграция, сондай-ақ ішкі миграциялар.

Иммиграция мен эмиграция тұрақты тұру, орнын ауыстырумен байланысты. Қазақстан үшін бұл екі процесс қолайсыз саяси жағдайлармен байланыстыемес, өйткені республикада діни сенімі, этникалық, әлеуметтік және өзге де сипаты жағынан қудалау байқалған жоқ. Алайда, сөзсіз, эмигрантқа да адам құқығынан тыс әр түрлі себептерге байланысты этникалық, тілдік, кәсіптік, әлеуметтік-тұрмыстық, экономикалық қолайсыздықтар тууы мүмкін. Бұл әсіресе, қазақтардың Қытайдан, Моңғолиядан, Ресейден, Өзбекстаннан, Түркменстаннан елге қайтуына байланысты.

Бұл мақалада КСРО-дағы экономиканы кеңестік үлгіде жаңғырту кезеңінде қазақтардың Орталық Азия республикаларына көші-қоны мәселесін шешудің және олардың оралуының әлеуметтік-экономикалық алғышарттарын талдауға бағытталған. Босқындар мәселесі мұнда кеңес билігі елдің әлеуметтік-экономикалық жүйесін жаңғырту үшін әзірлеген бағдарламасының ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу кітапханалар мен мұрағаттардан алынған дереккөздер мен қосымша материалдарға негізделген. Орталық Азия кеңестік республикаларынан қазақтардың оралу көші-қон тарихын зерттеудің бастапқы дереккөздері - посткеңестік елдердің архивтерінен табылған көпшілігі әлі ғылыми айналымға енгізілмеген құжаттық дереккөздер. Мақалада Ресейдің мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архивінің (РМӘСТА), Қазақстан Республикасы Президентінің архивінің (ҚР ПА), Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің (ҚРОМА), Түркістан облысының мемлекеттік архивінің (ТОМА), Қырғыз Республикасының Орталық мемлекеттік архивіның (ҚырРОМА) және Қырғыз Республикасының Орталық мемлекеттік әлеуметтік-саяси құжаттама архивіниң (ҚР ОМӘСҚА) материалдары пайдаланылған. Архив материалдарында Қазақстаннан Орталық Азия республикаларына келген босқындар туралы статистика, ел экономикасын жаңғыртуға байланысты босқындарды Қазақстанға қайтару бойынша КСРО орталық партия және үкімет органдарының іс-әрекеттері және көші-қон процесінің басқа да аспектілері көрсетілген.

Біз таңдаған мәселені зерттеу жүйелік тәсілге негізделген: зерттеліп отырған нысан күрделі жүйенің бөлігі ретінде қарастырылады. Біздің зерттеуіміздің ең тиімді теориялық негізі - И.И. Моисеевтің дамушы жүйені екі механизм - бифуркация және бейімделу тұрғысынан талдауы [1]. Біз қазақтардың Орталық Азия республикаларына жаппай көшуін бифуркация механизмі ретінде қарастырамыз, ал Кеңес үкіметінің қазақтарды қайтару бағдарламалары бейімделу механизмі ретінде әрекет етеді.

Зерттеуде себеп-салдарлық талдау және құрылымдық-функционалдық әдіс қолданылады. Себеп-салдарлық талдау - әлеуметтік шындықты кешенді зерттеу, себеп-салдар іздеу әдісі. Бұл өткенді сипаттауды ғылыми тұрғыдан күрделендіріп, баяндауды зерттеуге айналдыруға мүмкіндік береді. Құрылымдық-функционалдық әдіс бізге объектінің әртүрлі аспектілеріндегі өзгерістер арасындағы байланысты ашуға және оның даму механизмдерін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл әдісті қолдана отырып, біз кеңестік

экономикалық жаңғырту процесінің және Қазақстан халқының мәжбүрлі көші-қоны арасындағы өзара тәуелділікті, сондай-ақ кері көші-қонның себептерін анықтаймыз.

Біз зерттеп отырған мәселе жеке аспектілері авторлар басқа зерттеу мақсаттарын қойып, қарастырған монографиялар мен мақалаларда қарастырылды. Ерте кеңестік зерттеулерде қазақтардың Қазақстаннан тыс жерлерге қоныс аударуы «партия ұйымдарының қателіктерінен» туындаған «ұят құбылыс» ретінде сипатталды [2]. Белгілі кеңес тарихшысы және ауыл шаруашылығы тарихының маманы А.Б. Тұрсынбаев империялық және кеңестік кезеңдердегі Жетісудағы ауыл шаруашылығының даму тарихын зерттеді. Оның монографиясы кеңес дәуірінің идеологиялық көңіл-күйін де ашады; бірнеше абзацтар ұжымдастыруға қарсы шаруалардың наразылықтарына арналған, олар ұжымдастыруға қарсы күресуге бағытталған бай таптардың үгіт-насихатының нәтижесі ретінде қарастырылады [3]. Қазақ қоғамының бай топтары қоныс аударуды ұйымдастырды деген айыптау Кеңес өкіметінің соңғы онжылдығындағы еңбектерде жалғасты [4]. Кеңестік ұжымдастыру кезіндегі қазақтардың ауа көшу мәселесі алғаш рет Ж. Жұмабековтің еңбегінде көтерілген [5]. 1930 жылдардағы қазақ босқыншылығы тарихын белсенді зерттеу кеңестік күштеп ұжымдастыру мен саяси қуғын-сүргінді зерттеу және бағалау жөніндегі комиссияның жұмысының нәтижесінде басталды. Комиссияның қорытындыларында аштық пен қысымнан шетелдерге қашқан қазақтардың саны туралы ақпарат бар. Комиссияға кіретін тарихшыларға қарапайым зерттеушілерге қолжетімді емес архив құжаттарымен жұмыс істеу мүмкіндігі берілді, бұл күштеп ұжымдастыру тарихын зерттеуге жаңа серпін берді [6]. 2003 жылы оқулық ретінде жарық көрген Т. Омарбековтің еңбегінде бір тарау қазақ босқындары мәселесіне арналған (Омарбеков, 2003). Қазақтардың Орталық Азияның кеңестік республикаларына жаппай қоныс аудару тақырыбы қазақ тарихшысы Г.М. Мендіқұлованың қазақ диаспорасының тарихына арналған еңбектерінде қозғалған [7]. Б.С. Жұмағұловтың диссертациясы зерттеліп отырған тақырыппен тікелей байланысты болып табылады, ол ҰҚК мұрағат материалдарын талдау негізінде Адай округіндегі қазақтардың кеңестік режимнің аграрлық саясатына қарсы көтерілісін зерттеді, бұл кейіннен көтерілісшілердің көршілес республикаларға қашуына әкеп соқтырды Ә. Нұрәлиевтің Тәжікстандағы қазақтар тарихы туралы деректі зерттеуі ерекше ғылыми қызығушылық тудырады [8]. 1930 жылдардағы кеңестік ауыл шаруашылығын жаңғыртудың салдарынан туындаған қазақтардың Батыс Сібірге қоныс аудару тарихы М. Малышева мен В. Познанскийдің монографиясының негізгі тақырыбы болып табылады [9]. Бұл монографияның авторлары қазақ босқындары туралы материалдарды зерттей отырып, бұл босқындар тобын «көшпенділер» деп атауға қарсы болды. Тәуелсіздік кезеңінде зерттеудің негізгі бағыты қазақтардың шетелдерге, әсіресе Қытайға қоныс аудару мәселесі болды. Н. Н. Аблажейдің монографиясында ұжымдастыру кезіндегі қуғын-сүргінге байланысты қазақтардың, ұйғырлардың және дүнгендердің Қазақстаннан Қытайға қашуының және кейіннен Қытай билігінің құдалауына байланысты тарихи отандарына оралуының геосаяси және әлеуметтік-экономикалық себептері мұқият талданады [10].

Соңғы жылдарда 1930 жылдардағы ашаршылық кезіндегі қазақтардың Орталық Азия республикалары мен Ресейге қоныс аудару тарихына арналған ұжымдық монография жарық көрді [11]. Осы атаумен жарияланған жинақта Орталық Азия республикаларындағы қазақ босқындарының жағдайы туралы мұрағаттық құжаттар мен материалдар да бар. Зерттеліп отырған кезеңдегі қазақтардың көші-қоны 1930 жылдардың басындағы апатты аштықпен байланысты. Бұл тақырып қазіргі уақытта заманауи шетелдік және отандық зерттеушілердің зерттеуінің негізгі бағытына айналды. Р. Киндлер кең дереккөздерге сүйене отырып, Қазақстандағы кеңестік саясатты, көшпенділерді отырықшыландыру науқанын, ұжымдастыруды, 1931-1933 жылдардағы алапат аштықты, оның себептері мен салдарын зерттейді [12]. Ресейлік және Қазақстан мұрағаттарынан алынған кең ауқымды деректі материалдарды, сондай-ақ тірі қалғандардың естеліктерін пайдалана отырып, С. Камерон 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық

тарихын, Кеңес өкіметінің көшпелі өмір салтына және оның 1920 жылдардағы эволюциясына көзқарасын, 1928 жылы қазақ элитасына қарсы науқанын, Қазақстандағы ұжымдастырудың дамуын және, сайып келгенде, аштық кезіндегі үкіметтің саясатын, соның ішінде жергілікті халыққа қарсы қуғын-сүргін саясатын талдайды [13].

Бұл қысқаша тарихнамалық шолу көрсеткендей, қазақ босқындары тарихының ең көп зерттелген аспектісі - Қазақстан халқының Қытайды қоса алғанда, шетелдерге жаппай көшуі. Біздіңше, зерттеулерде қазақ босқындардың (Қытайға кеткендерден басқасы) өз отанына оралу мәселесіне аз көңіл бөлінген сияқты.

Зерттеуді талқылау және нәтижелері

Кеңес үкіметінің кең ауқымды экономикалық, әлеуметтік және мәдени реформаларды қамтитын саясаты мәжбүрлеу және қуғын-сүргін арқылы жүзеге асырылғандықтан, олар үлкен азапқа, сансыз миллиондаған өмірдің қазасына және адамдардың жаппай көшірілуіне әкелді. 1925 жылдың желтоқсанында Кеңес үкіметі экономикалық автаркия және капиталистік әлеммен қақтығыс жағдайында елдің өнеркәсіптік әлеуетін нығайтуға бағытталған индустрияландыру саясатын жариялады. Индустрияландыру жоспарын жүзеге асырумен КСРО-ның барлық аймақтарының экономикасы бүкілодақтық басқару органдарына бағындырылды. Бұл экономикалық дамудың басымдықтары мен қарқынын анықтауда, бұйрықпен жоспарлау және экономиканы басқарудың әкімшіл-әміршіл әдістерінің орнауына алып келді. Бұл одақтық және автономиялық республикалардың барлық экономикалық әлеуеті мен табиғи ресурстарын одақтық орталықтан басқаруға өткізген тек экономиканы ғана емес, сонымен қатар бүкіл елді басқаруды қатаң орталықтандыруды орнатты. Жеделдетіп индустрияландыру елдің барлық ресурстарын жұмылдыруды талап етіп, ауылдар мен селолар өнеркәсіпті қаржыландырудың ең маңызды көзі ретінде қарастырылды. Индустрияландырудың басталуымен ауыл шаруашылығын ұжымдастыру бағыты қабылданды, оның мақсаты ауыл шаруашылығы саласында социалистік реформаларды жүзеге асыру болды. Шаруалар ұжымдық шаруашылықтарға мәжбүрлі түрді кіргізілді, ал ауқаттылар отбасыларымен бірге шалғай аймақтарға жер аударылды. Жедел индустрияландыру және аймақтық даму жоспарын жүзеге асыру үшін жұмыс күшіне деген өсіп келе жатқан сұранысты қанағаттандыру үшін мәжбүрлі еңбек қолданылды. Еріксіз еңбек лагерлерінің кең кешені құрылды, тұтас халықтар Сібір мен Орта Азияға жер аударылды, ал шекаралас аймақтардың халқы көршілес республикалар мен шетелдерге қашты.

1929 жылы басталған күштеп ұжымдастыру көшпелі шаруашылықтарды мәжбүрлі отырықшыландырумен қатар жүрді. Малдарының айтарлықтай бөлігінен айырылған көшпелі шаруалар Қазақстаннан тыс жерлерге қашып, дәстүрлі көші-қон үдерісін бұзды. Қазақстанның шығыс және басқа шекаралас аймақтарының тұрғындары Қытайдан жақсы өмір іздесе, батыс және солтүстік аймақтардың тұрғындары Ресейде, ал оңтүстік және оңтүстік-шығыс аймақтардың тұрғындары Орталық Азия республикаларынан пана іздеді. Тарихшы Г. Кендірбай атап өткендей, «қазақтар ақырында өз республикаларының ішінде жартылай отырықшыға айналуы үшін халқының 42 пайызын жоғалтуға мәжбүр болды, олардың жүздеген мыңы қоныс аударды, ал екі миллионға жуық адам зорлық-зомбылық пен аштықтан қаза тапты» [14]. Ұжымдастыру және апатты аштық кезеңінде 1 030 000 адам Қазақстаннан тыс жерге босты: олардың 414 000-ы Қазақстанға қайта оралса, ал қалғандары жат өлкелерде қалды [6].

Қазақтардың Орта Азияға жаппай қашуы 1930 жылы басталды. Біріккен Мемлекеттік Саяси басқарма (БМСБ) өкілетті өкілінің 1931 жылғы 27 ақпандағы Қазақстан халқының ауа көшу нәтижелері туралы арнайы есебінде былай делінген: «1930 жылдың көктемінен 1931 жылдың қаңтарына дейін, толық емес есеп бойынша, Қазақ АССР-і ішінде және оның шекарасынан тыс жерлерде тек 34 577 үй шаруашылығы ауа көшті. Олардың 1014-і байлар, 1817-сі орта шаруалар, 2167-сі кедей шаруалар, 54-і колхозшылар болды, ал қолда бар мәліметтер бойынша, басым көпшілігі кедей және орта шаруа топтарына жатады. Ауа көшу ішкі, шетелдік болып бөлінді. Ішкі ауа көшу Қазақстан ішінде бір аймақтан екінші аймаққа

көші-қон, сыртқы көші-қон - Қазақстаннан тыс жерлерге және РСФСР мен Орта Азия республикаларының (Өзбекстан, Түрікменстан) көршілес аймақтарына және Қытай сияқты шетелге ауа көшу орын алды» [15]. Жергілікті кеңес өкіметі Қазақстаннан тыс жерлерге қоныс аударуды байлардың айла-шарғысы, «байлардың арандатушылығы» және мал шаруашылығындағы кең таралған таптық күрестің нәтижесі деп сипаттады. Дегенмен, осында келтірілген БМСБ ақпарлары қазақ босқындарының айтарлықтай бөлігі кедей және орта тап өкілдері екенін көрсетеді. Жеделдетілген колхоз құрылысы апат қаупін төндіретіні белгілі болған кезде, кеңес орталық өкіметі тактикалық қадам жасап, қалыптасқан апатты жағдай үшін барлық кінәні жергілікті қызметкерлерге аударды. Мысалы, БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің БК(б)П Оңтүстік Қазақстан облыстық комитетіне 1932 жылғы 17 наурыздағы нұсқаулығында былай делінген: «Кулақтар мен байлардың көшпелі қоныс аударуын ұйымдастыруы - Қазақстанның кеңеске қарсы элементтерінің, атап айтқанда, Орта Азия республикаларындағы контрреволюциялық элементтердің қызметімен байланысты ұлтшыл топтардың таптық күресінің әдістерінің бірі. Дегенмен, жаппай көші-қонды тек кулактар мен кеңеске қарсы элементтердің жұмысы деп танып, жергілікті аудандық және ауылдық қызметкерлер мен ұйымдарды бұл үшін жауапкершіліктен босату қателік болар еді. Бұл мәселеде кулактар мен кеңеске қарсы элементтерге оңшыл оппортунисттер, сондай-ақ «солшылдар» – жалаңаш әкімшіл-әміршіл тәсілдерді жүргізушілер көмектеседі, олар колхоз және ауыл мен деревняның жеке кедей және орта шаруа бұқарасына қатысты айқын шектен шығуға жол беруде. Төменгі ұйымдардың жұмысындағы партиялық тапсырмалардың өрескел бұрмалануы, іс жүзінде оңшыл ауытқудың кең таралуы, экономикалық және саяси науқандарды жүргізуде шектен шығушылық пен жалаңаш әкімшіл-әміршілдіктің орын алуы, бұқаралық саяси жұмыстың жеткілікті жүргізілмеуі, колхоздарды ұйымдастыру және экономикалық тұрғыдан нығайту жұмысының әлсіздігі, ауыл шаруашылығының социалистік секторын нығайту бойынша жүргізіліп жатқан шараларды бұзу үшін барлық қателіктер мен кемшіліктерді кеңінен пайдаланып жатқан кулактар мен байлардың қалдықтарының және басқа да кеңеске қарсы элементтердің жұмысының айтарлықтай жандануы, - мұның бәрі Оңтүстік Қазақстан облысының бірқатар аудандарында колхозшылар мен жеке шаруалардың Орталық Азияның көршілес республикаларына жаппай ауа көшуіне себеп болды. Өлкелік комитет Оңтүстік Қазақстан облыстық комитетіне халықтың республикадан тыс жерлерге ауа көшуінің алдын алу және толығымен жою үшін дереу шешуші шаралар қабылдауды ұсынады» [15]. Қазақ АКСР Қаржы Халық комиссариатының есеп және статистика секторының мәліметтері бойынша, 1931 жылдың 5 тамызына дейін Түрікменстанға 7371, Өзбекстанға 3436, Қарақалпақстанға 2355, Қырғызстанға 1031 және Тәжікстанға 1767 жеке қожалықтар кеткен [16].

Қазақ босқындарының алғашқы топтары Түрікменстан аумағында 1930 жылдың соңында пайда болды. 1930 жылы 23 желтоқсанда БМСБ-ның Өкілетті өкілінің ерекше бөлімі БК(б)П Қазақ өлкелік комитетіне бұрынғы Гурьев ауданының Ново-Богатинск және Маңғыстау аудандарынан келген қазақ малшыларының Түрікменстанға бет алғаны туралы хабарлады [15]. 1931 жылдың наурыз айының соңында Түрікменстанның БМСБ әскерлерінің 85-ші дивизиясы Казанджикке жіберілді. Қарулы отряд келгеннен кейін қазақ байларын тұтқындау және босқындар арасында оларды Қазақстанға қайтару үшін үгіт-насихат жүргізіле басталды [17]. 1931 жылы 15 сәуірде БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті және Қазақ АКСР Халық комиссарлары кеңесі БК(б)П Орталық Комитетінің Орта Азия бюросына, БК(б)П Түркіменстан облыстық комитетіне, БК(б)П Қырғызстан облыстық комитеттеріне «Қазақстаннан ауа көшкен байларға, қоныс аударуды ұйымдастырушыларға қарсы салықтармен қысым жасау, қатаң тапсырмалар беру және МСБ бағытындағы қуғын-сүргін арқылы ең шешуші шараларды қолдануды» сұрап өтініш білдірді [15].

БМСБ өкілетті өкілінің мәліметі бойынша, 1931 жылдың күзінде Түрікменстанның Көне-Үргеніш ауданында 1278 мал ұстайтын қазақ шаруашылығы болған, және бұл көшпенділердің барлығы қазақтың Кіші жүзіне жататын адай руынан болған [15]. Қазақ

босқындары өте қиын жағдайға тап болды; нан мен тұтыну тауарларының жетіспеушілігі оларды малдарын сатуға мәжбүр етті. Босқындардың малдары өте арзанға, мысалы, түйе 100 сомға, ал қошқарлар 15-30 сомға сатылды. Абдолла Асылбеков бастаған Қазақстан үкіметінің комиссиясы осы жылдың қазан айының соңында оқиға орнына келіп, босқындардың жағдайын зерттеп, ауа райының суыта бастауына, малдың арықтауына және көлік құралдарының, киіз үйлердің және жылы киімдердің жеткіліксіздігіне байланысты олардың бұрынғы тұратын жерлеріне оралуы мүмкін емес деген қорытындыға келді. Олар көктемге дейін Түрікменстанның сол аймағында қалуы керек еді. Комиссия жергілікті билік органдарынан қазақ босқындарына олар отандарына кеткенге дейін қамқорлық жасауды сұрады. Алайда, БМСБ-ның өкілетті өкілі БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті жауапты хатшысы Ф.И. Голощекинге: «Қазан айының соңында оқиға орнына келген (1931 – Е.С.) Қазақ Орталық Атқару Комитетінің хатшысы А. Асылбеков және басқа жолдастардан тұратын Қазақ үкіметтік комиссиясы ауа көшушілердің жағдайымен танысып, күннің суыта бастауы мен малдың қатты арықтауына байланысты оларды бұрынғы тұрғылықты жеріне қазіргі уақытта қоныстандыру мүмкін емес деген қорытындыға келді және БК(б)П Түркіменстан облыстық комитетіне қазақ көшпелілерін Көне-Үргеніш аймағында тұрақты тұруға қабылдау, оларды Түрікменстан азаматтығын беру, көшпелілердің малын сақтау және оларды тұтыну тауарларымен қамтамасыз ету шараларын қабылдау туралы ұсыныс жасады. БК(б)П Түркіменстан облыстық комитеті бұған үзілді-кесілді қарсы шығып, қазақтарды өз аймақтарына дереу көшіруді талап етті» - деген мазмұндағы хабарлама жіберді [15]. Шын мәнінде, А. Асылбековтың комиссиясы қазақ босқындарын Түркіменстанда уақытша ұстауды сұрады, бұл оның БК(б)П Орталық Комитетінің Орта Азия бюросының хатшысы Б.А. Семеновке жіберген жеделхатында расталған, онда қазақтардың қайтып оралуға дайын болуы керектігі айтылған. Бұл шешімді орындаудың орнына, жергілікті шенеуніктер оларды Түркіменстан азаматтары деп жариялап, салық төлеуге міндеттеді [18].

Қазақ босқындарына барған Қазақ АКСР Ауыл шаруашылығы халық комиссариатының өкілдері қалыптасқан жағдай туралы өз есептерінде жазды. Өкілетті өкілдермен хат алмасуда қазіргі уақытта қоныс аударғандардың тек «арық малы» – түйелер мен жылқылары бар екені, отбасыларын асырау үшін қазақтардың көпшілігі базарда отын ретінде белгілі бір бұта түрлерін тасымалдаумен және сатумен айналысатыны, өте нашар өмір сүретіні, «халықтың кедей бөлігі қайтып оралғысы келетіні» атап өтілген, алайда қазіргі уақытта малдың әлсіреуі, жылы киімдердің болмауына байланысты босқындар басқа жерге көшіруден бас тартып отыр [16].

Түрікменстан билігі қазақ босқындарының кеңеске қарсы көтеріліске қатысуынан қауіптеніп, оларды дереу Қазақстанға қайтаруды талап етті. БК(б)П Орталық Комитетінің Орта Азия бюросына жіберілген жеделхатта олар «қазақ көшпенділері қазір басмашылар қозғалысының негізгі өсу ортасы болып табылады» және «біз сіздердің БК(б)П Орталық Комитеті арқылы Қазақ өлкелік комитетіне әсер етулеріңізді және қазақтардың қоныс аударуы үшін дереу тиімді шаралар қабылдануын қамтамасыз етулеріңізді қатаң талап етеміз» деп жазды [18]. Осылайша, Көне-Үргеніш ауданына қазақтарды қоныстандыру немесе оларды бұрынғы тұрғылықты жерлеріне қайтару мәселесі шешілмей қалды, бұл босқындардың онсыз да ауыр жағдайын одан әрі қиындатты. Орталық билік органдарының алдын ала мақұлдауын алғаннан кейін, Қазақ АССР Халық комиссарлары кеңесі Түрікменстанның Ташауз ауданынан Мақтарал ауданына «өте қиын жағдайда қалған және азық-түлік қамтамасыз етілмеген 2000 Адай отбасын» қоныстандыру туралы шешім қабылдады [16]. Сонымен қатар, бұл қоныс аудару Мақтарал ауданын Қазақстандағы мақта өсіруді дамыту орталығына айналдыру науқанымен де байланысты болды. Қоныс аударушыларды азық-түлікпен қамтамасыз етуге 51 135 сом, Мақтарал ауданындағы үй-жайларды жабдықтауға әр үйге 50 сом есебінен 100 000 сом және әртүрлі көлік түрлерін ұйымдастыруға 322 000 сом бөлінді. Қазақ АССР Халық Комиссарлары Кеңесі мен Ауыл шаруашылығы Халық Комиссариатының уәкілетті өкілдеріне кең көлемде халыққа түсіндіру

жұмыстарын жүргізу бойынша егжей-тегжейлі нұсқаулар берілді. Олар оралушыларға қоныс аударудың мақсаттары мен шарттарын — «көшпелі өмір салтынан мақта өсіруге немесе мақта кеңшарларында тұрақты жұмысқа негізделген отырықшы ұжымдық шаруашылыққа көшуді» түсіндіруі тиіс болды. Жаңа жерлеріне көшпес бұрын да, уәкілетті өкілдерге оралғандарды колхоздарға біріктіру және осы колхоздар (немесе бастамашыл топтардың) басқарушы ұйымдарына кіру жарналары мен үлестік жарналар түрінде кез келген қаражат жинауды тапсыру тапсырылды.

1932 жылдың 1 наурызына дейін 210 түтін қоныстанушылардың алғашқы тобы Мақтарал ауданына кетті. Адайлардың Мақтарал ауданына қоныс аударуы жоспарланғаннан ұзағырақ созылды да, қоныс аудару науқанының соңына қарай Қазақстанға тек 666 түтін ғана барды. Қазақ КСР Ауыл шаруашылығы халық комиссариатының мәліметтері бойынша, Түрікменстандағы қазақ босқындарын жалдау бригадасының алты айлық жұмысы кезінде бастапқыда қоныс аудару жоспарланған шаруашылықтардың тек 23,5%-ы ғана Мақтарал ауданына қоныстандырылған және әлі де жолда жүргендерді ескере отырып, қоныстандыру жоспары 40%-ға орындалды. Оралған босқындар үш колхоз және 1 ТОЗ (Жерді бірлесіп өңдеу серіктестігі) құрылды [16].

Күштеп ұжымдастыру науқаны Қазақстан халқы арасында наразылық пен толқуларға әкелді. 1931 жылдың наурыз айынан қараша айына дейін Адай округінде орын алған көтеріліс жаншылғаннан кейін жергілікті халық көршілес республикалар мен шетелдерге топ-тобымен қашып жатты. 1931 жылдың қарашасында Қарақалпақстанға Шалқар, Табын, Арал, Ойыл және Маңғыстау аудандарынан келген шамамен 3000 қазақ босқын отбасы барды [19]. Архив құжаттары мен ғылыми әдебиеттерде Қарақалпақстанды қоса алғанда, Өзбекстандағы қазақ босқындары туралы нақты статистика жоқ. Тұрар Рысқұловтың Иосиф Сталинге 1933 жылғы 9 наурыздағы хатында келтірілген ақпаратқа сәйкес, 20 000 қазақ Қарақалпақстанда болды. «Бұл жай ғана көшіп қону емес (әдетте жазда қысқа қашықтыққа және мал болған кезде болады)», - деп жазады Рысқұлов, - бірақ көбінесе аш адамдардың тамақ іздеп қашуы» [6, 33].

1933 жылдың тамыз айының соңында қазақ босқындарын қайта эвакуациялауды ұйымдастыру үшін Сейтқали Мендешев төрағалық еткен Қазақстаннан үкіметтік комиссия Қарақалпақ АКСР-не келді. Комиссия пароходтармен Әмудария өзені бойымен Қазақстанға бөлек топтармен баратын 8000 қазақты қайта оралуға дайындады. Комиссия өкілі оларды Қазақстанда қарсы алып, Оңтүстік Қазақстан, Алматы және Ақтөбе облыстарының қант қызылшасы өсірілетін аудандарына қоныстандыруы керек еді. Алайда, Қазақстан үкіметінің комиссиясының ақшасы да, азық-түлік қоры да, Арал флоты су жолы бойымен көлікке тапсырыс та болмады, сондықтан жергілікті билік бұл қиын міндетті шешуге асықпады. 1933 жылдың 7 қазанына қарай Қараөзек айлағында пароходты күтіп тұрған адамдар саны 2000-ға, Қоңыратта 800-ге, ал Хожеліде 220-ға жетті. Ұзақ күту және азық-түлік тапшылығы қайғылы зардаптарға алып келді. Ауа көшушілер арасында антисанитарлық жағдайлар мен дұрыс тамақтанбаудан өлім-жітім басталды: 19 қыркүйекке дейін Қараөзектегі қоныста 18 адам, ал жолда төрт өлімі тіркелді. Осындай оқиғалар басқа айлақтарда да байқалды. Оқиғаның объективті себептеріне қарамастан, Орта Азиядағы БМСБ-нің өкілетті өкілінің орынбасары С. Мендешевті әрекетсіздігі үшін айыптады. Қарақалпақ билігі мен Сейтқали Мендешевтің комиссиясы арасында туындаған келіспеушілік қайта эвакуацияланатын қазақ босқындарының санын анықтауға қатысты болды. БК(б)П Қарақалпақстан облыстық комитеті мен Қарақалпақ АКСР үкіметінің 1933 жылғы 13 қарашадағы арнайы қаулысында: «Ауа көшушілерді қайтару кезінде Қараөзек және Қожелі айлақтарында туындаған қиын жағдайдың басты себебі - жолдас Мендешев комиссиясының жеткіліксіз ұйымдастырылған жұмысы, ол Орталық Комитет пен ҚААКСР Халық комиссарлары кеңесінің 900 түтінді жіберу туралы шешімдеріне қайшы, сондай-ақ айлақтарға жаппай стихиялық ағын тудырмау үшін жұмыста абай болу туралы ескертуге қарамастан, көліктің, азық-түліктің және әрбір ауа көшуші шаруашылығына жеке қарамай, базарлардағы жаршы арқылы қазақтарды отанына

оралу туралы хабарлама жасап, өрескел қателіктер жіберді» деп көрсетілген. Дегенмен, Қарақалпақ билігі мен Қазақ комиссиясы арасындағы осы дауда қалыптасқан жағдайдың тағы бір себебі, БК(б)П Қарақалпақ облыстық бақылау комиссиясы төраға орынбасарының КСРО Жұмысшы-шаруа инспекциясының халық комиссары Я.Е. Рудзутакқа 1933 жылғы 16 қарашадағы ақпараттық есебінде Өзен флоты басшылығы мәселеге тар ведомстволық тұрғыдан қарап, көрсетілген қызметтер үшін дереу ақы төлеуді талап еткені босқындарды жөнелтуді кешіктіргені атап өтілгені ескерілмеді. Шын мәнінде, Орта Азияның барлық бұрыштарынан келген қазақ босқындары Қазақстанға босқындарды тасымалдайтын көлікке міну үмітімен Қарақалпақстанға ағылды. 1934 жылдың қаңтарында Қарақалпақстанда 15 616 қазақ босқыны, наурызда 21 680, ал мамырда 45 221 қазақ босқыны шоғырланып, 2357 баспанасыз бала балалар үйінде тұрды. Бұл бүкіл халық Әмударияның және Арал теңізі айлақтарында (Қожелі, Кантаузяк, Қоңырат, Мойнақ, Қараөзек) жиналды, осылайша Қарақалпақстан Өзбекстан мен Түрікменстаннан Қазақстанға кіретін негізгі бекетке айналды. Қазақ босқындардың Өзбекстан мен Түрікменстанның басқа аймақтарынан ағылып кетуі сонымен қатар мұнда Қазақстаннан үкімет комиссиясы келгенге дейін босқын шаруашылықтардың азық-түлікпен қамтамасыз етіліп, шаруашылық жағынан орналастырылмауына байланысты орын алды. Босқындарды қайтару айтарлықтай қаржылық ресурстарды және мәселені шешуге одақтық және федеративтік (ресейлік) орталық биліктің араласуын қажет етті. 1934 жылы 9 тамызда РКФСР үкіметі қазақ босқындарын реэвакуациялау туралы ережелерді бекітті, онда Қазақстан мен Қарақалпақстанның үкімет органдарын қайта эвакуациялауды ерікті түрде жүргізуге және қалған босқындарды Қарақалпақстандағы колхоздар мен басқа да кеңестік шаруашылықтарда жұмыспен қамтуға міндеттеді. Қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесі 1934 жылы Қарақалпақстаннан келген 6000 қазақ босқын үйін Оңтүстік Қазақстан және Алматы облыстарына қоныстандыру туралы шешім қабылдады. 1934 жылдың маусым айында Қарақалпақстаннан оралған шамамен 7000 қазақ босқын түтін Қазақстанның үш аймағына мақта өсіретін аудандарға 2150 және қант қызылшасы өсіретін аудандарға 4800 шаруашылық қоныстандырылды [20]. Қазақ АКСР үкіметі қоныстанушыларды колхоздарға тарту, оларға жан-жақты көмек көрсетілуі арқылы шаруашылық жағынан орналастыру мәселесіне үлкен мән берді. Қарақалпақстан мен Түрікменстанда қалған қазақ босқындар колхоздарға орналастырылып, көп ұзамай жергілікті жағдайларға бейімделіп, жергілікті қоғамға сіңісіп кетті.

Қазақтардың Қырғызстанға жаппай босуы, ең алдымен, 1930 жылдардағы ашаршылық кезінде орын алды. Архивтерде статистикалық материалдардың болмауына байланысты Қырғызстандағы қазақ босқындарының санын дәл анықтау мүмкін емес. Қазақ АКСР-і бойынша БМСБ-ның Өкілетті өкілінің 1931 жылғы 27 ақпандағы арнайы есебінде 1930-1931 жылдары Мерке ауданынан Қырғызстанға 30 үй, Бүйен-Ақсу ауданынан 78 үй қоныс аударғаны, ал Еңбекшіқазақ және Қордай аудандарынан Қырғызстанға жаппай ауа көшу (көшіп келгендердің санын көрсетілмеген) байқалғаны көрсетілген [15]. 1933 жылдың ортасында Қырғыз АКСР Халық комиссарлары кеңесі РКФСР Халық комиссарлары кеңесіне дайындаған есебінде «Соңғы екі жылда ауа көшуші қазақтардың шамамен 30-35 мың үй шаруашылығы Қазақстан аумағының негізінен оңтүстік бөлігінен Қырғыз Республикасының шекараларына, солтүстік және оңтүстік аймақтарына көшіп барды. Бұл шаруашылықтардың басым көпшілігінде көшпелі немесе жартылай көшпелі шаруашылық жүргізуге қажетті өндірістік база ғана емес, сонымен қатар мүлдем мүлік жоқ. Өздерінің материалдық жағдайын жақсартуға ешқандай мүмкіндік болмағандықтан, қатты арып-ашқан олар жаңа қоныстанған жерлерде ақша табу арқылы материалдық жағдайын қалпына келтіру немесе күнкөріс деңгейін қамтамасыз ету мүмкіндігін де пайдалана алмай, қайыршылық жағдайды бастан кешіп отыр...» - деген ақпарат берілген [21]. 1932 жылы 25 ақпанда Қырғыз АКСР Халық комиссарлары кеңесінің төрағасы Жүсіп Әбдірахманов өз күнделігінде: «Фрунзе маңында екінші қала пайда болды – аштық пен кедейліктен осында көшіп келген қазақ

азаматтарының киіз үйлерінің қаласы. Бұл Филипптің еңбегінің нәтижесі. Тек онықі ғана ма? Маркстің ерекше нұсқауы бар: капиталистік аурулары бар (халықтың күйреуі, дағдарыс, жұмыссыздық және т.б.) капиталистік дамыған елдер тек сол бағытта бара жатқан елдердің де болашағын ғана көрсетеді. Сонымен, казактардың тағдыры қырғыздардың болашағын да көрсетпей ме? Солай сияқты...» [22]. Жазбадан көрініп тұрғандай, Жүсіп Әбдірахманов қазіргі жағдай үшін БК (б)П Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Ф.И. Голощекинді кінәлайды. Шынында да, Қазақстан партия ұйымының басшылығы жеделдетіп отырықшыландыру мен аштықтың құрбаны болған қазақтардың көршілес республикаға жаппай босқыншылығын бай және ауқатты көшпенділердің наразылығы ретінде бағалады. 1932 жылы 19 ақпанда БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті отырыс өткізіп, БК (б)П Орталық Комитеті Орта Азия бюросы мен БК(б)П Қырғыз облыстық комитетінен «ауа көшкен байлар мен көшуге жетекшілік жасағандарды ұстауға және кедей және орта шаруалардың Қазақстанға ерікті түрде оралуына ықпал етуді» сұраған қарар қабылдады [15]. Алғашында аштықтан ісініп, балаларымен бірге тоңып қалған кедей және арық адамдардың тобыры қырғыз билігінің жанашырлығын тудырмады. БК(б)П Қырғыз облыстық комитеті хатшысы А.О. Шахрай БК (б)П Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Ф.И. Голощекинге жолдаған хатында кедей және орта тап шаруа қожалықтарын бұрынғы тұрғылықты жерлеріне қайта көшіруді ұйымдастыру үшін Қазақстан үкіметінің комиссиясын дереу жіберуді талап етті. БК (б)П Қазақ өлкелік комитетінің шешімімен Қырғызстандағы қазақ босқындары шоғырланған жерлерге уәкілетті өкілдер жіберілді. Олар босқындар арасында ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізді, аштықтан өлгендер мен науқастарға көмек ұйымдастырды және қазақтардың бұрынғы тұрғылықты жерлеріне қайтару жолдарын іздеді. Қырғызстанның орталық және жергілікті билік органдары республикадағы қазақ босқындарын тізімдеп, аштыққа душар болғандарға азық-түлік бөлді. Дегенмен, қырғыз ғалымы З.К. Құрманов көрсеткендей, аш босқындарға бөлінген астық «ел ішінде аштық өршіп, халықта ашу-ыза кернеп тұрғандықтан ұрланып, ал астық дайындау жоспарларын жеткізу бұрынғыдай жалғасып жатты. Тіпті дайындау науқандары жоспарынан ауытпалық түскендіктен, жергілікті басшылар қажетсіз ауытпалыққа айналып, жаңа қақтығыстар мен қайғылы оқиғаларға әкеліп соғып жатқан аш босқындардан құтылуға тырысты...» [23].

Қазақ босқындары мәселесін шешудің бір жолы - индустрияландыру жоспарында көзделгендей, оларды құрылыс жұмыстарында пайдалану болды. 1932 жылы 2 қарашада Ташкентте БК (б)П Орталық Комитеті Орта Азия бюросы отырысында «Вахш суару құрылысының жағдайы» мәселесі талқыланды және Қырғызстан мен Тәжікстанның орталық партия органдарын қазақ босқындарын пайдалана отырып, Вахшстройға жұмыс күшін тартуға барынша көмек көрсетуге міндеттеу туралы шешім қабылданды.

Қырғызстаннан алғашқы қазақ босқындарының тобының оралуы 1933 жылдың көктемінде аяқталды. Орта Азия республикаларынан оралған босқындардың бір бөлігі Түрксіб теміржолының құрылысына жұмыс істеуге жіберілді. 1933 жылы 10 мамырда РКФСР Халық комиссарлары кеңесі төрағасының орынбасары Т. Рысқұлов Қырғыз КСР Халық комиссарлары кеңесінің төрағасына Қырғызстаннан қазақтарды депортациялауды тоқтатуды талап етіп жеделхат жолдады [21]. Қырғызстанда қалған босқындар колхоздар мен ауылдарға қоныстанды; орталық партия және үкімет органдары жұмысқа орналасқанға дейін азық-түлік пен қаражатпен қамтамасыз етті.

Қорытынды. Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру нәтижесінде мемлекет индус трияландыру үшін қажетті жабдықтарға айырбас ретінде шетелге экспорттау үшін колхоз өнімдерін оңай тартып алу мүмкіндігіне ие болды. Дегенмен, халықтың қалыптасқан қоныстардан жаппай босқыншылыққа ұшырауы ауылдық жерлерде, әсіресе өздерінің дәстүрлі егіншілік тәжірибесі бар халықтар тұратын жерлерде ірі колхоздар құру саясатының негізсіз екенін көрсетті. Кеңес үкіметі дәстүрлі қазақ шаруашылығын тек сыртқы жағдайлардың немесе экономикалық және саяси факторлардың әсерінен ғана өзгерту мүмкін қатып қалған шаруашылық формасы ретінде қарастырды. Кеңес өкіметінің ұлттық

аймақтарда отырықшыландыру және ұжымдастыру түрінде жүргізген саясаты ауыр зардаптарға алып келді.

Кеңестік көші-қон саясаты негізінен еңбек ресурстарын қайта бөлу мақсатында ішкі көші-қонға бағытталған. Мемлекет ішкі көші-қонды реттеуге тырысқан кезде, негізінен Қазақстан мен Орта Азияны қоса алғанда, табиғи ресурстардың айтарлықтай қоры бар сирек қоныстанған аймақтарға қоныс аударуды ынталандыру арқылы миллиондаған адамдар кеңестік республикалар арасында қоныстандырылды. Кейінгі кезеңдерде Кеңес үкіметінің экономикалық және саяси қажеттіліктер үшін көші-қон ағынын реттеуі республикалардағы этникалық шиеленісті күшейтті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Моисеев Н.Н., Александров В.В., Тарко А.М. Человек и биосфера. Опыт системного анализа и эксперименты с моделями. М.: Наука, 1985. 272 с.
2. Ром Я. М., Ряднин М.С. Всеказахстанское дело. Алма-Ата: Казпартиздат. 1934. 93 с.
3. Турсунбаев А.Б. Великий перелом в сельском хозяйстве Семиречья. Алма-Ата: Издательство академии наук Казахской ССР. 1950. 182 с.
4. Дахшлейгер Г.Ф., Нурпеисов К. История крестьянство Советского Казахстане. Алма-Ата: «Наука». 1985. 247 с.
5. Жумабеков Ж. Ленинской дорогой. Руководство КПСС вовлечением трудового крестьянства Казахстана в строительство социализма. Алма-Ата: «Казахстан», 1973. 289 с.
6. Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата: АН РК. 1992. 36 с.
7. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы: Ғылым, 1997. 264 с. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. Алматы: Всемирная Ассоциация казахов, 2006. 343 с.
8. Нуралиев А. Тәжікстандағы қазақтар. Астана: ЖК «Дәнебекова, 2017. 184 б.
9. Малышева М., Познаньский В. Казахи-беженцы от голода в Западной Сибири (1931-1934). Алматы: Ғылым, 1999. 536 с.
10. Аблажей Н.Н. Казахский миграционный маятник «Казахстан-Циньцзян»: эмиграция-репатриация-интеграция. Караганды: «Болашақ-Баспа», 2014. 273 с.
11. Құдайбергенова А.И. және басқалар XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орталық Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ босқындары. Ұжымдық монография. Алматы: «Мадияр» ЖК, 2022. 259 б.
12. Kindler R. Stalins Nomaden. Herrschaft und Hunger in Kasachstan. Hamburg: Hamburger Edition. 2014. 384 s.
13. Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Ithaca; London: Cornell University Press. 2018. 294 p.
14. Kendirbai G. (2008). Challenging Colonial Power: Kazak Cadres and Native Strategies // *Inner Asia,* Vol. 10. No. 1. Special Issue: Cadres and Discourse in Late Socialist Societies. 260 p.
15. ҚРПА қ.141, т.1., 5076-іс, 2-п.
    ҚРПА қ.141, т.1., 5062-іс, 10-п.
    ҚРПА қ.141, т.17., 465а-іс, 9-п.
16. ҚР ОМА қ.229, т.3, 196-іс, 106-п.
    ҚР ОМА қ.74, т.10, 173-іс, 80-п.
    ҚР ОМА қ.74, т.10, 173-іс, 4-п.
    ҚР ОМА қ.74, т.10, 173-іс, 49-п.
    ҚР ОМА қ.74, т.10, 173-іс, 6-7-п.
    ҚР ОМА қ.74, т.10, 173-іс, 14-п.
    ҚР ОМА қ.74, т.10, 173-іс, 32-п.
    ҚР ОМА қ.74, т.10, 200-іс, 52-54-п.

17. Алланиязов Т. К. (2006). Красные Каракумы. Очерки истории борьбы с антисоветским повстанческим движением в Туркменистане (март-октябрь 1931 года). Алматы. ОО «OST XXI век», 2006. 260 с., Аннаоразов Д.С. (2022). «Басмаческое движение» в Туркменистане – продолжение Гражданской войны 1918-1920 гг. Научная монография. Ашхабад: IKSAD, 2022. 327 с.

18. РМӘСТА қ.62, т.2., 2540-іс, 197-199-п.
РМӘСТА қ.62, т.2., 3135-іс, 55-п.
РМӘСТА қ.62, т.2., 3135-іс, 64-п.
РМӘСТА қ.62, т.2., 3135-іс, 66-п.
РМӘСТА қ.62, т.2., 3239-іс, 10-14-п.

19. Восстание адаевцев в 1931 году. Сборник документов. (2010). Т.2. Алматы: Нурлы Әлем, 448 с. Табылдиева О.Д. Көші-қон үрдісінің Маңғыстау өңірі демографиялық жағдайына әсері. //Yessenov science journal №1 (39)-2021 Спецвыпуск 23-27 бб.

20. ТОМА, қ.121, т. 1, 325-іс, 24-п.

21. ОМА ҚырР, қ.23, т. 1, 270-іс, 21-24-п.
ОМА ҚырР, қ.23, т. 1, 270-іс, 46-п.

22. Абдрахманов Ю. 1916. Дневники. Письма к Сталину. Фрунзе: «Кыргызстан». 1991. 156 с.

23. Ашаршылык в Казахстане: казахские беженцы в Кыргызстане 1932-1933 гг. Сборник документов и материалов. / Сост. Кызаева Д.Ш. (отв. сост.), Курманов З.К., Абдрахманов А.Ю. Бишкек: ИП «Сарыбаев Т.Т., 2023. 314 с.

REFERENCES

1. Moiseev N.N., Aleksandrov V.V., Tarko A.M. Chelovek i biosfera. Opyt sistemnogo analiza i eksperimenty s modeliami. M.: Nauka, 1985. 272 s.

2. Rom Ya.M., Riadnin M.S. Vsekazakhstanskoe delo. Alma-Ata: Kazpartizdat, 1934. 93 s.

3. Tursunbaev A.B. Velikii perelom v selskom khoziaistve Semirechia. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii Nauk Kazakhskoi SSR, 1950. 182 s.

4. Dakhshleiger G.F., Nurpeisov K. Istoriia krestianstva Sovetskogo Kazakhstana. Alma-Ata: Nauka, 1985. 247 s.

5. Zhumabekov Zh. Leninskoi dorogoi. Rukovodstvo KPSS vovlecheniem trudovogo krestianstva Kazakhstana v stroitelstvo sotsializma. Alma-Ata: Kazakhstan, 1973. 289 s.

6. Kozybaev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiia v Kazakhstane: tragediia krestianstva. Alma-Ata: AN RK, 1992. 36 s.

7. Mendikulova G.M. Istoricheskie sudby kazakhskoi diaspory. Proiskhozhdenie i razvitie. Almaty: Gylym, 1997. 264 s. Mendikulova G.M. Kazakhskaia diaspora: istoriia i sovremennost. Almaty: Vsemirnaia Assotsiatsiia Kazakhov, 2006. 343 s.

8. Nuraliev A. Tazhikstandagy qazaqtar. Astana: ZhK Danebekova, 2017. 184 b.

9. Malysheva M., Poznanskii V. Kazakhi-bezhentsy ot goloda v Zapadnoi Sibiri (1931–1934). Almaty: Gylym, 1999. 536 s.

10. Ablazhei N.N. Kazakhskii migratsionnyi maiatnik "Kazakhstan–Tsintszian": emigratsiia–repatriatsiia–integratsiia. Karagandy: Bolashaq-Baspa, 2014. 273 s.

11. Qudaibergenova A.I. zhane basqalar. XX gasyrdyn 30-zhzh. basyndagy zhapai asharshylyq kezenindegi Ortalyq Aziia respublikalary men Reseidegi qazaq bosqyndary. Uzhymdyq monografiia. Almaty: Madiiar ZhK, 2022. 259 b.

12. Kindler R. Stalins Nomaden. Herrschaft und Hunger in Kasachstan. Hamburg: Hamburger Edition, 2014. 384 s.

13. Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Ithaca; London: Cornell University Press, 2018. 294 p.

14. Kendirbai G. Challenging Colonial Power: Kazak Cadres and Native Strategies. // *Inner Asia*, Vol. 10, No. 1. Special Issue: Cadres and Discourse in Late Socialist Societies, 2008. 260 p.

15. AP RK [Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan] F.141 Op.1 D.5076 L. 2. [In Russian]

AP RK F.141 Op.1 D.5062 L. 10. [In Russian]

AP RK F.141 Op.1 D.465a L. 9. [In Russian]

16. QR OMA q.229, t.3, 196-is, 106-p.

QR OMA q.74, t.10, 173-is, 80-p.

QR OMA q.74, t.10, 173-is, 4-p.

QR OMA q.74, t.10, 173-is, 49-p.

QR OMA q.74, t.10, 173-is, 6–7-p.

QR OMA q.74, t.10, 173-is, 14-p.

QR OMA q.74, t.10, 173-is, 32-p.

QR OMA q.74, t.10, 200-is, 52–54-p.

17. Allaniiazov T.K. Krasnye Karakumy. Ocherki istorii borby s antisovetskim povstancheskim dvizheniem v Turkmenistane (mart–oktiabr 1931 goda). Almaty: OO "OST XXI vek", 2006. 260 s. Annaorazov D.S. "Basmacheskoe dvizhenie" v Turkmenistane – prodolzhenie Grazhdanskoi voiny 1918–1920 gg. Nauchnaia monografiia. Ashkhabad: IKSAD, 2022. 327 s.

18. RGASPI [Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsial'no-politicheskoy istorii] F.62 Op.2 D.2540 L. 197-199. [In Russian]

RGASPI F.62 Op.2 D.3135 L. 55. [In Russian]

RGASPI F.62 Op.2 D.3135 L. 64. [In Russian]

RGASPI F.62 Op.2 D.3135 L. 66. [In Russian]

RGASPI F.62 Op.2 D.3239 L. 10-14. [In Russian]

19. Vosstanie adaevtsev v 1931 godu. Sbornik dokumentov. T. 2. Almaty: Nurly Alem, 2010. 448 s., Tabyldieva O.D. Koshi-qon urdisinin Mangystau oniri demografiialyq zhagdaiena aseri. // *Yessenov Science Journal*, No. 1 (39), 2021, spetsvypusk. 23–27 bb.

20. GATO RK [Gosudarstvennyy arkhiv Turkestanskoy oblasti] F.121 Op.1 D.325 L. 24. [In Russian]

21. TsGA KR [Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv Kyrgyzskoy Respubliki] F.23 Op.1 D.270 L. 21-24. [In Russian]

TsGA KR F.23 Op.1 D.270 L. 46. [In Russian]

22. Abdrakhmanov Iu. 1916. Dnevniki. Pisma k Stalinu. Frunze: Kyrgyzstan, 1991.56 s.

23. Asharshylyq v Kazakhstane: kazakhskie bezhentsy v Kyrgyzstane 1932–1933 gg. Sbornik dokumentov i materialov. Sost. Kyzaeva D.Sh. (otv. sost.), Kurmanov Z.K., Abdrakhmanov A.Iu. Bishkek: IP Sarybaev T.T., 2023. 314 s.

ИЗ ИСТОРИИ ВОЗВРАЩЕНИЯ КАЗАХСКИХ БЕЖЕНЦЕВ 30-Х ГОДОВ XX ВЕКА НА РОДИНУ ИЗ РЕСПУБЛИК СРЕДНЕЙ АЗИИ

Стамшалов Е.И.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: kun2013@mail.ru

Аннотация. Несмотря на закрытый характер советского общества, население СССР характеризовалось высоким уровнем внутренней миграции, а границы между советскими республиками, выполняя преимущественно административные функции, практически никогда не являлись препятствием для миграционных процессов.

Изучение вопросов возвращения казахских беженцев из республик Средней Азии на Родину в 30-е годы XX века способствует определению степени управляемости миграционных процессов в СССР и выявлению основных причин обратной миграции. Настоящая статья направлена на анализ социально-экономических предпосылок переселения казахов в республики Средней Азии и их последующего возвращения на Родину в период модернизации экономики СССР.

Исследование основано на анализе основных и вспомогательных материалов, полученных из библиотечных и архивных фондов. Основными источниками изучения истории возвращения казахов из среднеазиатских советских республик стали документальные материалы, обнаруженные в архивах постсоветских государств, большинство из которых до настоящего времени не введено в научный оборот.

Проблема миграции беженцев и репатриантов рассматривается как составная часть программы модернизации социально-экономической системы страны, разработанной советской властью. Политика насильственной коллективизации сопровождалась принудительным переводом кочевых хозяйств на оседлый образ жизни, а кочевники, лишившиеся значительной части своего скота, были вынуждены покидать пределы Казахстана, что нарушило естественную динамику миграционных процессов.

Процесс внутренней миграции в советский период характеризовался масштабными добровольными и принудительными перемещениями населения, осуществлявшимися под влиянием экономической и административной политики с целью удовлетворения потребностей индустриализирующейся экономики в рабочей силе.

Ключевые слова: коллективизация, беженцы, вынужденная миграция, откочёвка, реэвакуация, обратная миграция.

THE HISTORY OF THE REPATRIATION OF KAZAKH REFUGEES FROM THE CENTRAL ASIAN REPUBLICS TO THEIR HOMELAND IN THE 1930s

Y. Stamshalov
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: kun2013@mail.ru

Abstract. Despite the closed nature of Soviet society, the population of the USSR was characterized by a high level of internal migration, while the borders between the Soviet republics, serving primarily administrative functions, rarely constituted barriers to migration flows.

The study of the return of Kazakh refugees from the Central Asian republics to their homeland during the 1930s contributes to a better understanding of the extent to which migration processes in the USSR were regulated and facilitates the identification of the principal causes of return migration. This article aims to analyze the socio-economic factors that led to the migration of Kazakhs to the republics of Central Asia and their subsequent repatriation during the period of Soviet economic modernization.

The research is based on the analysis of primary and supplementary sources obtained from library collections and archival repositories. The principal sources for investigating the history of the return of Kazakhs from the Soviet republics of Central Asia are documentary materials discovered in the archives of post-Soviet states, the majority of which have not yet been introduced into scholarly circulation.

The issue of refugee migration and repatriation is examined as an integral component of the Soviet government's program for the modernization of the country's socio-economic system. The policy of forced collectivization was accompanied by the compulsory sedentarization of nomadic households, while nomads who lost a substantial portion of their livestock were compelled to leave Kazakhstan. These developments disrupted the natural dynamics of migration processes.

Internal migration during the Soviet period was characterized by large-scale voluntary and forced population movements driven by economic and administrative policies aimed at meeting the labor demands of the rapidly industrializing economy.

Keywords: collectivization; refugees; forced migration; nomadic exodus; re-evacuation; return migration.